

Sayı: 1

Yıl: 1984

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRK LÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

İstanbul - 1985

ORHUN ABİDELERİ'NDE MEKÂN - İNSAN MÜNASEBETİ

MEHMET KAPLAN *

Kültiğin âbidesinin doğu cephesini kaplayan ve Göktürklerin ecdadından bahseden parçanın “Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş, iti birmiş¹ diye başlayan cümleleri, yalnız Orhon abidelerini değil, Türklerin yerleşik medeniyet safhasına geçinceye kadar, hattâ ondan sonra da devam eden binlerce yıllık tarihi macera ve çabalarının özünü ifade eder. Burada bahis konusu olan üç temel kavram vardır: a) geniş mekân, b) bu geniş mekâna dağılmış halk kitlesi, c) Türk kağanlarının bu dağınmış kitleye çekidüzen vermeleri, onları tek bir devletin idaresi altında birleştirmesi.

Bunun sebebi, Türklerin hayvan sürüleri besleyen atlı bir kavim olmaları, bundan dolayı da zarurî olarak, boylar halinde, çeşitli beylerin idareleri altında yaşamalarıdır. Bu sosyal ve ekonomik bünye onları daimî harekete, yer değiştirmeye mecbur eder. Bundan da birtakım çatışmalar doğar. Atlı oluşları, onların yerleşik kavimler üzerine sürekli akınlar yapmalarını mümkün kılar ve onlarda bir “hâkimiyet duygusu” uyandırır. Oğuz'un kağan olur olmaz:

Ben sizlere oldum Kağan
Alalım yay ile kalkan
Nişan olsun bize buyan
Kurt olsun bize uran
Demir kargı olsun orman
Av yerinde yürüsün kulan
Daha deniz daha müren
Güneş bayrak gök kurikan²

şarkısını söyleyerek cihanı fethetmesi, bu bakımdan mânâlıdır ve Orhun âbideleri ile aralarındaki ortak noktalardan birini gösterir. Biri tarihi

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, Millî Eğitim Bsm., s. 51.

² W. Bang ve R.R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936, s. 17. Destanın geniş tahlili için bk. Mehmet Kaplan, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Ekim 1979, Dergâh Yayınları, 62 s.

destan, ötekisi tarihf âbide olan bu iki metinde ortak olan unsurlardan biri de kahramanları geniş mekâna hâkim kılan attır. Denilebilir ki, Türk tarihinin anahtarı attır. *Divanü lugati't-Türk*'te bulunan "kuş kanadı ile er atı ile" atasözü, Türkün at ile münasebetini çok iyi ifade eder. Bilindiği üzere bütün Türk destanlarında at önemli bir yer tutar. Koroğlu'nu Koroğlu yapan atıdır.

Eski Türk toplumunun esasını teşkil eden boylar, bazen birleşerek konfederasyonlar teşkil ederler, büyük devletler kurarlar, fakat sosyal bünye hareketli olduğu için kısa zamanda dağılırlar ve sadece yabancı kavimlerle değil, birbirleriyle de savaşlılardı. Bu durum Türklerde birbirine zıt olan iki duygu ve temayülü daima canlı tutmuştur: Savaş ve barış. Orhon abidelerine de birbirine zıt bu iki duygu hâkimdir.

Bir ara Çin'in esaret boyunduruğu altına giren Türkler, hür ve müstakil yaşamağa alıştıkları için isyan etmişler, diğer Türk boyları ile birleşerek büyük bir devlet kurmuşlar, barış içinde yaşamağa çalışmışlar, fakat bu düzen yeniden bozulmuş ve bin bir emekle vücuda gelen birlik dağılmıştır.

Osmanlı hanedanının sürekli bir devlet kurabilmesinin başlıca sırrı boyları dağıtmaları, hayvancılığın yerine ekinciliği teşvik etmeleri ve yazılı kanunlara bağlı merkezî bir sistemi benimsemeleridir. Tabii bunda "vahdet" dini olan İslâmiyet'in de büyük rolü olmuştur.

Geniş mekâna yayılma ile devleti belli bir merkezden idare etme arasında bir tezat vardır. Bu tezat ancak merkez ile muhit arasında kuvvetli bağlar kurmak suretiyle mümkündür. Göktürklerin de böyle bir denemeye giriştiklerini, fakat bu denemenin başarısız olduğunu görüyoruz. Orhun abidelerinde mekân ile muhit arasında bağlantı kurma iradesi, mekân ile ilgili kavramlarda açıkça kendisini gösterir.

Bilge Kağan'ın Kültigin âbidesinin başında halka hitap ederken, kazandığı başarıyı belirten aşağıdaki satırlar bu bakımdan mânâlıdır:

"Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur.

Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevkettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Doğuz Ersin'e kadar ordu sevkettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevkettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevkettim. Bunca yere kadar

yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.

Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.

Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırdı, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin! Güneyde Çoğay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersin, Türk milleti, öleceksin!

Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün! O yere doğru gidersen, Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.

Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanın sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanınla her yere hep zayıflayarak, ölecek yürüyordun. Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, Kağan oturdum. Kağan oturup, aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı?

Türk beyleri, milleti, bunu işitin! Türk milletini toplayıp il tutacağını burda vurdum. Yanılıp öleceğini yine burda vurdum. Her ne sözüm varsa ebedî taşa vurdum. Ona bakarak bilin. Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız?"³

Çinliler, Türkleri baştan çıkarmak için çeşitli hilelere başvurmuşlardır. Bunlardan birisi, kandırabildikleri boyları, kendilerine yaklaştırarak, ötekilerden ayırmak, araya fesat sokmak ve onları yok etmektir: "Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş".

Bilge Kağan, böyle kendisinden izin almadan Çin'e gidenlerin nasıl yok olduklarını trajik satırlarla tasvir eder ve Türk boylarını Ötüken etrafında toplayarak, barış içinde birleşmeğe çağırır. Bilge Kağan, sürekli savaşlarla, dört tarafta kendilerine düşman olan boyları ve kavimleri düzene sokmuş, barışı tesis etmiş, şimdi bir merkezden (Ötüken'den) onları idare

³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 1-2.

etmektedir. Bundan sonra yapılacak şey, onlarla medenî münasebetlerde bulunmaktır. Bilge Kağan, yazılı taşlarda kavmine şöyle haykırır:

“Türk, Oğuz beyleri, milleti işitin: Üstten gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti ilini töreni kim bozabilecekti? Türk milleti vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun.

Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştı, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evladın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariye oldu. Bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti”⁴.

Kitabelerde “geniş mekân” ile ilgili unsurlar, savaşarak hâkimiyet altına alınan sahaların ne kadar güçlkle kazanıldığını; “dar mekân” Ötüken ise devleti, barış içinde bir merkezden idare edilmek istenildiğini ifade eder.

Aşağıki satırlar, yapılan savaşların gaye ve maksadını anlatır:

“Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak, çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çin’e doğru on iki defa büyük ordu sevkettim..... savaştım. Ondan sonra, Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti”⁵.

Bilge Kağan, kendi adına dikilen âbidede yaptığı savaşlar hakkında daha geniş bilgi verir:

“On yedi yaşımda Tanguta doğru ordu sevkettim. Tangut milletini bozdum. Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini orda aldım.

On sekiz yaşımda Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevkettim. Milleti orda bozdum.

Çinli Ong vali, elli bin asker geldi. Iduk Başta savaştım. O orduyu orda yokettim.

⁴ Aynı eser, s. 8-9.

⁵ Aynı eser, s. 9-10.

Yirmi yaşında, Basmıl İduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim. K.....m tâbi kıldım, malını çevirip getirdim.

Yirmi iki yaşında Çin'e doğru ordu sevkettim. Çaç general, seksen bin asker ile savaştım. Askerini orda öldürdüm.

Yirmi altı yaşında Çik kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kemi geçerek Çike doğru ordu sevkettim. Örpemde savaştım. Askerini mızrakladım. Az milletini aldım..... tâbi kıldım.

Yirmi yedi yaşında Kırgıza doğru ordu sevkettim. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım. Kağanı ile Songa ormanında savaştım. Kağanını öldürdüm, ilini orda aldım.

O yılda Türgişe doğru Altın ormanını aşarak İrtiş nehrini geçip yürüdüm. Türgiş kavmini uykuda bastım. Türgiş kağanının ordusu ateş gibi, fırtına gibi geldi. Bolçuda savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orda öldürdüm. İlini orda aldım.”⁶

Bu savaşlar dolayısıyla Orhun âbidelerinde pek çok mekân adı zikredilmektedir. Ötüken'i merkez sayarak bunların yerlerini tesbit mümkündür.

Bu geniş mekâna hâkimiyet sürekli savaşlarla temin edilmiştir. Bunların her biri belli zamanlarda Ötüken'e kervanlarla bağ ve hediyelerini gönderirler, göndermezlerse üstlerine ordu sevk edilir ve mallarına el konulur..

Bilge Kağan “Yirmi yaşında, Basmıl İduk Kut soyumdan olan kavim idi. Kervan göndermiyor diye ordu sevkettim. K.....m tâbi kıldım, malını çevirip aldım” diyor.

Kültigin öldüğü zaman, yaşçı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı, Çin, Tibet, Soğd, İranlı, Buhara, On Ok, Türgiş, Oğuz Kırgız kağanlarından temsilciler “on binlik hazine altın, gümüş” le gelmişlerdir.

Kitabelerden anlaşıldığına göre, millî istiklâl, geniş mekâna hâkimiyet ve barış, sürekli savaşlarla ve merkeze bağlı kuvvetli bir teşkilat ile temin edilmiştir. Kitabelerde savaşlara dair oldukça geniş bilgi verilmekle beraber, teşkilâta dair maalesef malumat yok denecek kadar azdır. Tonyukuk gibi kağana bağlı kumandanların savaşta olduğu gibi, barışta da önemli rol oynadıkları muhakkaktır. “Kültigin'in altınını, gümüşünü, hazinesini, servetini, dört binlik at sürüsünü idare eden Tuvgut” tan⁷

⁶ Aynı eser, s. 23-25.

⁷ Aynı eser, s. 16.

bahsedilmesi, kendilerine sorumluluk verilen bir idareci kadronun bulunduğunu gösteriyor.

Bazı boy beyleri ile akrabalık münasebetleri de kurulmuştur. Bir yerde Bilge Kağan, Bars Bey'den bahsederken şöyle demektedir:

“Bars Bey idi. Kağan adını burda biz verdik. Kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi ihanet etti, kağanı öldü, milleti cariye, kul oldu”⁸.

Göktürklerin kuvvetli bir haber alma teşkilâtı da olduğu anlaşılmaktadır. Tonyukuk, İleriş Kağan ile Çin'e isyan ettikten sonra, Çogay'ın kuzey yamaçları ile Karakum'da” geyik yiyerek, tavşan yiyerek otururken” Oğuz'dan gelen bir casus vasıtasıyla, Dokuz Oğuz, Kıtay ve Çinlilerin kendilerine hücum edeceklerini haber alır⁹. Savaşlarda yol bulmak için kılavuzlar kullanılıyor ve yakalanan esirlerden bilgi ediniliyor¹⁰. Tonyukuk abidesinde casuslarla ilgili bir hayli bilgi vardır. İleriş Kağan, hatunu öldüğü zaman, ona yas töreni yapmak için, orduyu Tonyukuk'a teslim ediyor, Tonyukuk, Altun ormanında oturarak üç casus vasıtasıyla düşmandan haber alıyor¹¹.

Tonyukuk'un dışında, İleriş Kağan ile Bilge Kağan'a hizmet eden daha birçok büyük komutanlar vardır. Bunlardan birisi de kendisini Ongin kitabesinde tanıtan El-etmiş Yabgu'nun oğlu İşbara Tamgan Çor Yabgu'nun kardeşi Bilge İşbara Tamgan Tarkan'dır. Kendisinin söylediğine göre, İşbara, İleriş Kağan'ın hâkimiyeti zamanında doğmuştur. Babası daima İleriş Kağan'ın ardında yürümüş, kendisi de “Tenri Bilge Kağan”dan ayrılmamıştır¹².

Bize kadar gelen kitabelerde pek az komutanın adı vardır. Hâkim olunan geniş mekân gözönüne alınırsa, daha pek çok komutanın savaşta olduğu gibi, barışta da rol oynadıkları tahmin edilebilir.

⁸ Aynı eser, s. 21.

⁹ Aynı eser, s. 37.

¹⁰ Aynı eser, s. 40.

¹¹ Aynı eser, s. 41.

¹² Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Volume 69, 1968, s. 256.